
HELLENISTLIKU VALITSEJAKULTUSE SEOSD MUINAS-EGIPTUSE KUNINGAKULTUSE JA KUNINGAIDEOLOOGIAGA¹

Jaan Lahe

Antiikset valitsejakultust on peetud hellenismiajastule ja Rooma keisririigi ajajärgule iseloomulikuks religioonivormiks, kuid ometi puudub uurijatel üksmeel selle kultuse päritolu suhtes. Üks olulisi diskussiooniteemasid on olnud ja on ka tänapäeval küsimus muistse Ida kuningakultuse ja kuningaideoloogia võimalikust mõjust hellenistliku valitsejakultuse tekkimisele. Kuna Egiptus oli hellenistliku valitsejakultuse tekkepaigaks, kus tärkas Aleksander Suure kultus, ja seal oli sel ajal olnud valitsejakultusel juba mitme aastatuhande pikkune traditsioon, siis on oletatud, et viimane võis mõjutada ka hellenistliku valitsejakultuse teket. Selle artikli autor püüab vastata küsimusele, kuivõrd põhjendatud on hüpotees Muinas-Egiptuse kuningakultuse ja kuningaideoloogia mõjust hellenistliku valitsejakultuse kujunemisele.

I. VALITSEJAKULTUS KUI UNIVERSAALNE FENOMEN RELIGIOONIDE AJALOOS

Religiooni ajaloos tähistatakse mõistega „valitsejakultus“ (ingl *ruler cult*, *ruler-worship*, sks *Herrscherkult*) laiemas mõttes kõiki uskumusi ja rituaale, mis puudutavad pealiku või kuninga maagilis-religioosset eriasendit ühiskonnas.² Kitsamas mõttes tähendab valitsejakultus erinevaid

¹ Artikkel on kirjutatud ETF-i grandid nr 8665 („Algkristlikku ideoloogiat kujundanud tegurid sünkretistlikus Rooma impeeriumis“) toel.

² Albrecht **Dihle**, „Herrscherkult“ – *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. 3. Aufl., Bd. 3 (Tübingen: Mohr Siebeck, 1959), 278.

valitseja religioosse austamise vorme nii tema eluajal kui ka pärast surma. Osa uurijad teeb vahet „valitsejakultusel“ ja „sakraalsel kuningavalitsusel“ (ingl *sacral kingship*, sks *sakrales Königtum*). Viimane tähendab usku kuningavõimu kui institutsiooni jumalikkude päritolusse ja kuninga valitsemise jumaliku mandaadiga, kusjuures kuningavõimu sakraalsus ei sõltu kuninga isikust.³ Teised uurijad käsitlevad sakraalset kuningavalitsust seevastu valitsejakultuse ühe vormina. G. Hansen eristab järgmisi valitsejakultuse tüüpe: 1) valitseja on jumal või mõne jumala poeg; 2) valitseja valitseb talle mõne jumala poolt antud meelevallaga; 3) valitseja jumalikustatakse tema silmapaistvate omaduste tõttu.⁴

Kui esimene valitsejakultuse tüüp on kõige iseloomulikum Vana-Egiptusele⁵ ning teine oli valdav muistses Mesopotaamias⁶ ja

³ Andreas **Bendlin**, „Herrscherkult“ – *Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*. 4. Aufl., Bd. 3 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2000), 1692. Vt ka Geo **Widengren**, *Religiooni fenomenoloogia* (käsikiri), kd 2, 215–234.

⁴ Günther **Hansen**, „Herrscherkult und Friedensidee“ – *Umwelt des Urchristentums*, Bd. 1: *Darstellung des neutestamentlichen Zeitalters*. Hgg. Johannes Leipoldt, Walter Grundmann (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1967), 129.

⁵ Valitsejakultuse kohta Vana-Egiptuses vt nt Cristiano **Grottanelli**, „Kingship in the Ancient Mediterranean World. Egypt“ – *The Encyclopedia of Religion*. Ed. Mircea Eliade, Vol. 8 (New York: McMillan Publishing Company, 1987), 317–318; Jochem **Kahl**, „Herrscher. II. Ägypten“ – *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Hg. Hubert Cancik, Bd. 5 (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 1998), 495–496; Elke **Blumenthal**, „Die Göttlichkeit des Pharaos: Sakralität von Herrschaft und Herrschaftslegitimierung im Alten Ägypten“ – *Die Sakralität von Herrschaft: Herrschaftslegitimierung im Wechsel der Zeiten und Räume*. Hg. Franz-Reiner Erkens (Berlin: Akademie Verlag, 2002, 53–61); Winfried **Barta**, *Untersuchungen zur Göttlichkeit des regierenden Königs* (München, Berlin: Bruno Hessling, 1975); Jan **Assmann**, *Herrschaft und Heil. Politische Theologie in Altägypten, Israel und Europa* (München, Wien: Hanser, 2000); Helmut **Brunner**, *Die Geburt des Gottkönigs. Studien zur Überlieferung eines altägyptischen Mythos* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1964); Henri **Frankfort**, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature* (Chicago: University of Chicago Press, 1948); Helmut **Jacobsohn**, *Die dogmatische Stellung des Königs in der Theologie der alten Ägypter* (Glückstadt: J. J. Augustin, 1939).

⁶ Ka Mesopotaamias on olnud valitsejaid, kes on lasknud ennast jumaladena austada. Neist on andmeid alates Akkadi kuninga Naram-Sini valitsusajast kuni hilissumeri ja varababüloonia ajajärguni (J. Rufus **Fears**, „Herrscherkult“ – *Reallexikon für Antike und Christentum*. Hg. Theodor Klauser, Bd. 14 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1988), 1048), samuti uusassüüria perioodist, ent Mesopotaamia religioonis ei ole kujutus valitseja jumalikkusest eksisteerinud järjepidevalt ega mänginud nii olulist rolli kui Muinas-Egiptuses. Valitseja positsiooni ja rolli kohta Mesopotaamia usundites vt nt Cristiano **Grottanelli**, „Kingship in the Ancient Mediterranean World. Mesopotamia“ – *The Encyclopedia of Religion*. Ed. Mircea Eliade, Vol. 8, 318–319; Cyril J.

Pärsias,⁷ siis kolmas oli laialt levinud antiikreligioonis. Siiski olid viimases esindatud ka teised valitsejakultuse vormid. Valitsejakultust võib jagada eri tüüpidesse ka selle järgi, kas valitsejat hakatakse kultuslikult austama alles pärast surma või leiab see mingis vormis aset juba tema eluajal. Religioonide ajaloost võib aga tuua näiteid usunditest, kus esinevad kõrvuti mõlemad valitsejakultuse vormid. Näiteks oli Rooma keisririigi ajal tavaline, et kultuslikult austati keiseri *genius*'t⁸ või *numen*'it,⁹ ent pärast surma toimus keisri konsekratsioon.¹⁰ Ka egiptuse religioonis rakendati kontseptsiooni kuninga jumalikkusest nii elavatele kui ka surnud valitsejatele.¹¹ Religioosete austusavalduste osutamine elavale valitsejale oli siiski haruldane (vt lõik II).

Gadd, *Ideas of Divine Rule in the Ancient Near East* (London: Oxford University Press, 1948); Ivan **Engnell**, *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East* (Uppsala: Almqvist&Wiksell, 1945); Samuel H. **Hooke** (ed.), *Myth, Ritual and Kingship. Essays on the Theory and Practise of Kingship in the Ancient Near East and in Israel* (Oxford: Clarendon Press, 1958); Helmer **Ringgren**, *Die Religionen des Alten Orients* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1979), 100–105 ja 160–168; Vladimir **Sazonov**, „Akkadi kuningate jumalikustamine“ – *Tuna*, 2 (2007), 11–23.

⁷ Valitseja positsiooni kohta muinaspärsia usundis vt nt Cristiano Grottanelli, „Kingship in the Ancient Mediterranean World. Iran“ – *The Encyclopedia of Religion*. Ed. Mircea Eliade, Vol. 8, 320–321; Geo **Widengren**, „The Sacral Kingship of Iran“ – *La regalita sacra*. Ed. Geo Widengren (Leiden: Brill, 1959), 242–257. Pärsias on valitsejavõimuga seotud kontseptsioon erilisest jumalikkust ausäras (muinaspärsia *hvarenah*), mis valitsejat ümbritseb. Vt selle kohta August von **Gall**, „Hvarenah“ – *Altiranische und zoroastrische Mythologie. Wörterbuch der Mythologie. Abteilung 1: Die alten Kulturvölker*, Bd. 4: *Götter und Mythen der kaukasischen und iranischen Völker*. Hg. Carsten Colpe (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1986), 368–369.

⁸ *Genius*'eks nimetati muinasrooma usundis inimese jumalikkude osa. Viimane arvati olevat esialgu nii meestel kui ka naistel. Hiljem hakkas *genius* tähistama meesisiku kaitsevaimu, mille naisvaste on Juno. Vt selle kohta Kurt **Latte**, *Römische Religionsgeschichte* (München: Beck, 1967), 103–107; Manfred **Clauss**, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*. (München: Beck, 2001), 41.

⁹ *Numen*'iks nimetati muinasrooma usundis ebaisikuliselt avalduvat jumalikkude väge, mis võis avaldada end teatud isikute, esemete ja paikade kaudu.

¹⁰ Konsekratsioon (ld *consecratio*) oli religiooniõiguslik toiming, mille kaudu surnu tunnistati ametlikult jumalate hulka kuuluvaks. Mõiste kohta vt Elias **Bickermann**, „Die römische Kaiserapotheose“ – *Römischer Kaiserkult*. Hg. Antonie Wlosok (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), 82–121; Clauss, *Kaiser und Gott*, 357–386; Simon R. F. **Price**, „From Noble Funerals to Divine Cult: The Consecration of Roman Emperors“ – *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*. Ed. David Cannadine, Simon Price (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 56–105.

¹¹ Vt märkust 27.

II. KUNINGAIDEOLOOGIA JA KUNINGAKULTUS VANA-EGIPTUSES

Usk kuninga jumalikkusesse on mänginud vanaegiptuse usundis tähtsat rolli läbi kogu Egiptuse ajaloo, kuid E. Hornung juhib tähelepanu sellele, et Egiptuse kuninga jumalikkust on raske defineerida. Lähtudes tekstidest ja kujutistest võib Hornungi meelest määratleda ja kujutada valitseja suhet jumalatega neljal viisil: 1) kuningas on jumal; 2) kuningas on jumala poeg; 3) kuningas on jumala kujutis; 4) kuningas on jumalate „armastatu“ või „lemmik“.

Vaid kaks esimest väidet kajastuvad kuninga „ametlikes“ tiitlites, ülejäänud kaht mainitakse ta lisanimesedes.¹²

Vanimad andmed kuninga jumalikkuse kontseptsiooni kohta Egiptusest pärinevad arhailisest perioodist ehk varadünastilisest ajastust (u 3000–2778 eKr), mil kuningat samastati jumal Horosega.¹³ Järgmistel perioodidel kandis elusolev kuningas alati tiitlit Horos, mida anti edasi tema troonipärijale.¹⁴ Horose nimi, mille kuningas troonile tõustes omandas, peegeldas kuningavõimu jumalikku külge, teised nimed, mis kuulusid kuninga titulatuuri, tähistasid aga tema rolli maise valitsejana.¹⁵ II vaheperioodi alguses, 13. dünastia valitsusajal (1786–1633 eKr) hakati kuningat nimetama „Ra“¹⁶ elavaks kehastuseks maa peal“. Selle tiitli eri-

¹² Erik **Hornung**, „Vaarao“ – Vana-Egiptuse inimene. Koost Sergio Donadoni (Tallinn: Avita, 2012), 313.

¹³ Rosalie **David**, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses* (Tallinn: Tänapäev, 2005), 77. Horos oli taevajumal, keda kujutati kullina. Keskmise ja Uue riigi ajal hakati Horost pidama Isise ja Osirise pojaks. Hellenismi ajal levis Horoslapse Harpokratese jt Horose teiseid kultus. Heliopolises samastati Horos Ra-Harahtega („Horisoni Horos“). Horose silmadeks olid päike ja kuu (Sergei **Stadnikov**, *Vana-Egiptuse kultuurilugu* (Tallinn: Kodutrükk, 1998), 15). Vt tema kohta ka Hans **Bonnet**, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte* (Berlin: Walter De Gruyter, 1952), 307–314. Kuninga seose kohta Horosega vt ka Siegfried **Morenz**, *Ägyptische Religion. Die Religionen der Menschheit*, Bd. 8 (Stuttgart: Kohlhammer, 1960), 35–36.

¹⁴ David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 77. Vt ka Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 316–317.

¹⁵ David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 90. Egiptuse kuninga titulatuuri kohta vt Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 381–384; Toby **Wilkinson**, *Vana-Egiptuse tõus ja langus. Ühe tsivilisatsiooni ajalugu aastast 3000 eKr Kleopatrani* (Tallinn: Tänapäev, 2013), 56–57; Sergei **Stadnikov**, „Kõiksuse valitsemise tahe Vana-Egiptuse kuningate ameti- ja aunimetustes“ – *Akadeemia*, 10 (2010), 1842–1864.

¹⁶ Ra oli päikesejumal, kelle kultusekeskuseks oli Heliopolis (kr „päikeselinn“). Maa ilma

nevad teisendid esinevad ka Uue riigi (1567–1085 eKr) ja Hilis-Egiptuse ajajärgul (664–332 eKr).¹⁷

Kui A. Moret juhtis 1902 tähelepanu „vaaraode võimu jumalikkusele“,¹⁸ algas egiptoloogias arutelu selle üle, kuidas tuleks mõista kuninga jumalikkust. Moret võttis Egiptuse kuningate kohta tarvitusele mõiste „jumal-kuningas“ (pr *le roi-dieu*), kuid E. Hornungi meelest rõhutab see mõiste ühekülgsest kuninga jumalikkude „loomust“. Kuningal oli lisaks sellele egiptlaste arvates ka inimlik „loomus“. Vötmeküsimuseks on olnud, kuidas mõista kuninga kahe „loomuse“ vahekorda.²⁰

Probleeme valmistab juba kuninga kohta kasutatav mõiste „jumala kehastus“ (inkarnatsioon). „Kehastuse“ tähistamiseks oli egiptlastel vähemalt 20 sõna, millega sai väljendada selle termini erinevaid nüansse. „Kehastus“ võib tähendada ka sümbolit, skulptuuri või kultusekuju. Raidkirjades kasutatakse kuninga kohta sõnu „poeg“ ja „kehastus“ paralleelselt: nii on näiteks Amenhotep III Amon-Rale „minu armastatud poeg, minu kehast sündinu, minu kehastus, kelle ma olen maa peal välja valinud“.²¹

E. Hornung ja H. Bonnet tõlgendavad jumala kehastumist kuningas analoogia põhjal kultuskujude ja pühade loomadega: jumal viibib kuninga sees nii, nagu ta viibib kultusekujus või mõnes pühas loomas.²² Bonnet' sõnul on jumal kuningas „kohalolev“ (*gegenwärtig*), kuid jumala „kohalolek“ kuningas ei ole püsiv ja ei saa seda olla, sest kuningad vahel-

ja taeva isandana on Ra maailmakorra Maati valitseja ja isa. Kosmilise jumalana on Ra inimkujuline, Ra-Harahtena kullipäine (Stadnikov, *Vana-Egiptuse kultuurilugu*, 17). Vt ka Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 626–630; Morenz, *Ägyptische Religion*, 24, 31, 136–137.

¹⁷ Hornung, „Vaarao“, 314.

¹⁸ Alexandre **Moret**, *Du caractère religieux de la royauté pharaonique* (Paris:Leroux, 1902).

¹⁹ Hornung, „Vaarao“, 312.

²⁰ Siegfried Morenz juhib kuninga kahest loomusest rääkides õigustatult tähelepanu sellele, et mingit „kuninga kahe loomuse õpetust“ (vrld õpetusega Kristuse kahest loomusest ristiusus) ei ole egiptuse religioonis kunagi eksisteerinud. Tegemist on tänapäevase terminoloogiaga, mille abil on egiptoloogid püüdnud egiptlaste arusaama kuningast kui jumalast ja inimesest üksnes kontseptualiseerida ja mõistetavaks teha (Morenz, *Ägyptische Religion*, 39). Lisaks oma spetsiifilise terminoloogia kasutamisele peab seejuures arvestama ka egiptuse religiooni mittedogmaatilise loomusega (vt Stadnikov, *Vana-Egiptuse kultuurilugu*, 7).

²¹ Hornung, „Vaarao“, 314.

²² *Ibid.*, 314; Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 381.

duvad. Jumala viibimine kuningas on seega seotud kuninga ametiga ja algab kuninga troonile asumisega.²³ S. Morenzi arvates on egiptlaste kujutlustes kuninga jumalikkusest toimunud evolutsioon, õigemini devolutsioon – kui alguses oli kuningas jumalaga täielikult identne, siis järgneval ajal saab temast jumala kehastus ja viimaks „vaid“ jumala poeg.²⁴ Kuid selline „devolutsioon“ on nõrgalt põhjendatud. Kuna sõnad „poeg“ ja „kehastus“ esinevad tekstides sünonüümidena, siis tuleks kaaluda, kas ei ole siin tegemist ikkagi paralleelsete kontseptsioonidega või lihtsalt eri mõistetega ühe ja sama idee väljendamiseks. E. Hornung seletab kuninga jumalikkust tema valitsejarollist lähtudes: Egiptuse kuningas oli inimene, kuid tema amet oli jumalik. Ta oli inimene jumala rollis. Egiptuses võis iga inimene pärast surma „jumalaks“ saada.²⁵ Vaaraod eristab teistest inimestest see, et teda peeti jumalaks juba eluajal.²⁶ Ent vähemalt varasemal ajal ei olnud kuninga samasus jumalaga Hornungi arvates täielik (vrd Morenziga): Horose inkarnatsioonina ei muutunud kuningas päriselt jumalaks, vaid omandas jumala tunnused, ent kui jumalad olid alati surematud, siis kuningas pidi selle staatuse alles saavutama.²⁷ Kroonimisega²⁸ omandas kuningas Horose võimed, kes tõusis oma isa Osirise troonile, ning saades kahe maa, st Ülem- ja Alam-Egiptuse valitsejaks, ületas kuningas oma surelikkuse.²⁹ Kuningas omandas jumalikkuse rituaalidega, mis toimusid tema troonile tõusmise ja kroonimise ajal, mil temale antud valitsejatunnustega usuti kaasnevat ka erilised võimed.³⁰

Keskmise riigi ajal (1991–1786 eKr) jõuti Hornungi arvates kuninga

²³ *Ibid.*

²⁴ Morenz, *Ägyptische Religion*, 36–37.

²⁵ Hornung, „Vaarao“, 312–313. Nõnda alates I vaheperioodist, kui toimus „surematuse-usu demokraatiseerumine“. Kuni selle ajani oli surematuse olnud jumalate ja kuningate privileeg. Vt Morenz, *Ägyptische Religion*, 40, 58–59, 214, 219, 237; David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 152; Stadnikov, *Vana-Egiptuse kultuurilugu*, 10.

²⁶ Hornung, „Vaarao“, 313.

²⁷ David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 89. Et teha vahet kuninga ja teiste jumalate vahel, kujunes 5. dünastia valitsusajast alates tavaks, et kõrgeimat jumalat nimetati „suureks jumalaks“, kuningat aga „ilusaks“ või „heaks jumalaks“. Alles pärast surma muutus ka kuningas „suureks jumalaks“ (Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 383).

²⁸ Vt selle kohta Morenz, *Ägyptische Religion*, 39–40.

²⁹ David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 89–90.

³⁰ *Ibid.*, 89.

ja jumala täieliku samastamiseni. Nii nimetatakse sellest ajast pärinevas „Lojalistlikus õpetuses“ Amenemhet III-t järgemööda Sia'ks,³¹ Ra'ks, Hapi'ks,³² Hnum'iks,³³ Bastet'iks³⁴ ja Sehmet'iks.³⁵ Ometi ei mõelda siin jumaluse „inkarnatsiooni“ kuningaks. Kontekstist selgub, et Egiptuse toitjana oli kuningas inimestele Hapi (Niiluse ülejutus); kogu maa isana Hnum (kes valmistab inimesed oma pottsepakedral); raevunult oli ta kohutav Sehmet; halastuses aga tasane Bastet; lahingus muutus ta sõja-jumal Montuks.³⁶ Seega olid jumaluste nimed epiteetidid, mis kirjeldasid kuninga erinevaid maiseid rolle.³⁷

Kõige sagedamini ja täielikult samastati kuningat päikesejumal Raga.³⁸ Keskmise riigi ajal nimetati kuningat sageli „päikesekuningaks“, „inimeste päikesezettaks, mis pagendab Egiptusest pimeduse“, „võõraste maade päikeseks“ ja „Mõlema Maa valgustajaks“. Uue riigi aegsetes päikeselitaaniates samastati surnud kuningas täielikult päikesega. Ka eluajal püüdis kuningas samastuda Raga ja alates Amenhotep II-st pöördusid ametnikud kuninga poole, öeldes: „Sina oled Ra!“³⁹ Elava kuninga austamine jumalana oli Egiptuses seevastu haruldane. Siiski on teada valitsejaid, kellele sellised austusavaldused osaks said (Amenhotep III, Ramses II). Ramsese kultuskuju, millele ta ise ohverdas, kujutas kuningat pistriku

³¹ Sia oli jumaliku tunnetuse personifikatsioon (Morenz, *Ägyptische Religion*, 283), kes kehastas koos Hu'ga (jumaliku Sõna personifikatsiooniga) jumalikku loomisväge (*ibid.*, 278).

³² Hapi (Niiluse jõe egiptusekeelne nimi) oli Niiluse jõe jumal. Vt Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 525–528.

³³ Hnum (arvatavasti „jäär“) oli loomis- ja viljakusjumal, keda kujutati algul jäärana, alates 5. dünastia valitsusajast jäärapeaga mehena. 18. dünastia ajal on teda mõnikord kujutatud pottsepana, kes potikedral vormib savist olendeid (Stadnikov, *Vana-Egiptuse kultuurilugu*, 15).

³⁴ Bastet oli Bubastise linnajumal, keda kujutati kassikujulisena. Teda peeti jumalanna Sehmeti sõbralikuks vasteks (Morenz, *Ägyptische Religion*, 276). Vt tema kohta veel Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 80–82.

³⁵ Sehmet, ka Sachmet (egiptuse „võimas“) oli emalövina kujutatud sõjajumalanna, keda peeti ka haiguste saatjaks (Morenz, *Ägyptische Religion*, 23, 29).

³⁶ Montu, ka Month, oli olnud enne Amoni tõusu Teeba peajumal, keda kujutati algul kulli-, hiljem mehekujulisena (Stadnikov, *Vana-Egiptuse kultuurilugu*, 16). Vt tema kohta ka Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 475–479.

³⁷ Hornung, „Vaara“, 314.

³⁸ *Ibid.*, 315.

³⁹ *Ibid.*, 316; Erik Hornung, *Die Eine und die Vielen. Altägyptische Götterwelt* (Darmstadt: Wiss. Buchges.; 2005), 145.

peaga (või teisel juhul inimese peaga, mida kroonib päikeseketas), ülendades vaarao sel viisil päikesejumalaks.⁴⁰

Kõige sagedamini väljendab aga kuninga jumalikkust idee kuningast kui jumala pojast. 4. dünastia valitsusajal omistati kuningale tiitel „Ra poeg“.⁴¹ Esimene kuningas, kes kandis seda tiitlit, oli 4. dünastia ajal valitsenud Cheopsi järglane Dzedefra. Tema järeltulijate tiitlites nimetatakse vaaraod Amoni, Ptahi⁴² ja mitme teise jumala pojaks. Raidkirjades pöörduvad jumalad tema poole tiitliga „mu poeg“ või „mu armastatud poeg“,⁴³ kuid ametlikus titulatuuris viidati üksnes kuninga sugulusele päikesejumalaga.⁴⁴ Jumala ja kuninga suhte tõlgendamine isa ja poja suhtena ei viita üksnes selle suhte lähedusele, vaid on ühtlasi ka alluvussuhe – poeg on isa ees vastutav ja toimib isa korralduste järgi.⁴⁵ Kuningas oli seega isik, kes teostas maa peal jumala tahet.

I. Engnell juhib tähelepanu seigale, et juba Vana riigi aegsetes püramiidetekstides leidub vihjeid kuninga sigitamisele jumala poolt.⁴⁶ Keskmise riigi aegsel Westcari papüürusel on müüt esimese viie dünastia vaaraode jumalikkust päritolust. Selles räägitakse Ra eostatud kuningast kui tema tõelisest pojast.⁴⁷ Uue riigi ajal tekkis kujutlus sellest, et kuninga sigitas jumal Amon⁴⁸, kuid ilmale tõi ta maine kuninganna. Seinamaalingutes ja tekstides (nt Hatšepsuti hauakambris Dayr al-Bahris ja Amenhotep III templis Luxoris) kirjeldatakse pooljumaliku lapse sündi, tema tunnusta-

⁴⁰ David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 89; Hornung, „Vaarao“, 317. Vt ka Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 385–386.

⁴¹ David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 99; Hornung, „Vaarao“, 297; Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 382; Hornung, *Die Eine und die Vielen*, 90. 144; Morenz, *Ägyptische Religion*, 36–37.

⁴² Ptah oli Memfise linnajumal, keda Memfise teo-kosmogooniilises süsteemis (st süsteemis, mis kirjeldab jumalate tekkimist (teogoonia) ja maailma tekkimist (kosmogoonia)) peeti maailma loojaks, kes loob sõna abil. Teda peeti ka käsitöölise kaitsejumalaks (Morenz, *Ägyptische Religion*, 281). Vt tema kohta ka Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 614–619.

⁴³ Hornung, „Vaarao“, 313.

⁴⁴ *Ibid.*, 297.

⁴⁵ Morenz, *Ägyptische Religion*, 36. Isa ja poja suhte kohta Vana-Egiptuses vt Sergei Stadnikov, *Vana-Egiptuse kultuurilugu*, 67–76. Vt ka Jan Assmann, *Tod und Jenseits im Alten Ägypten* (München: Beck, 2003), 70–72.

⁴⁶ Engnell, *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East*, 4.

⁴⁷ Hornung, „Vaarao“, 313.

⁴⁸ Morenz, *Ägyptische Religion*, 37; Hornung, „Vaarao“, 295.

mist Amoni poolt.⁴⁹ Seega oli vaarao jumala poeg füüsilises mõttes.

Keskmise riigi ajast pärinevas kirjutises „Õpetussõnad Merikarale“⁵⁰ ning 18. dünastia ajast pärinevas kirjutises „Ani õpetused“⁵¹ nimetatakse „jumala kujutiseks“ kõiki inimesi. Eraldi kasutati väljendit „jumala kujutis“ targa inimese kohta (Amduat I 22,2 ja III 13; Ani 10,15).⁵² Keskmise riigi ajal ja II vaheperioodil (1786–1567 eKr) hakatakse „jumala kujutiseks“ nimetama kuningat. Sellega ei mõelda aga üksnes välist sarnasust, vaid sarnasust käitumises ja toimimises. Ilmselt tuleb kuninga „jumala pildiks olemist“ mõista sarnaselt isa ja poja suhtega. Egiptlased nimetasid nimelt poega „oma isa kujutiseks“, mis tähendas poja sarnasust isaga, hõlmates nii käitumist, olemust kui ka positsiooni ühiskonnas. Kuningat nimetati „jumala kujutiseks“, kuna teda peeti jumala pojaks. Kuninga sarnasust jumalaga rõhutasid ka kuninga välised võimatribuudid.⁵³

Tiitel „jumala armastatu“ on kuninga kohta tõendatud alates 5. dünastia valitsusajast.⁵⁴ Sellele pakuvad paralleele vanaegiptuse teofoorused isikunimed, millest paljud tähedavad tõlkes, „(see,) keda jumal NN armastab“.⁵⁵ 18. dünastia valitsusajal hakatakse aga kasutama väljendit, et jumal armastab Egiptuse kuningat „rohkem kui kõiki kuningaid“. E. Hornungi sõnul viitab see jumala ja kuninga erilist suhet väljendav vormel kuningale kui jumala väljavalitule.⁵⁶ Egiptuse tekstides esineb kuninga erinevate jumalate ja jumalannade armastatuna.

Vanaegiptuse religioonis ja maailmapildis oli kuningal täita tähtis roll. Vana riigi ajal hakati nägema kuninga rolli jumaliku korra hoidjana,

⁴⁹ Morenz, *Ägyptische Religion*, 37–38; Hornung, „Vaarao“, 295; Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 383–384. Müüdi kohta, mille järgi Amon sigitas kuninga, vt veel Jan Assmann, *Ägypten – Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur* (Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kohlhammer, 1984), 141–144 ja Wilkinson, *Vana-Egiptuse tõus ja langus*, 233–236.

⁵⁰ Hornung, „Vaarao“, 314; Hornung, *Die Eine und die Vielen*, 143.

⁵¹ *Ibid.*, 143–144.

⁵² *Ibid.*, 144.

⁵³ *Ibid.*, 144, 148. Jumala kujutise kontseptsiooni kohta Vana-Egiptuses vt ka Boyo **Ockinga**, *Die Gottebenbildlichkeit im Alten Ägypten und im Alten Testament* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1984).

⁵⁴ Hornung, *Die Eine und die Vielen*, 213.

⁵⁵ *Ibid.*; vt ka Hermann **Ranke**, *Die ägyptische Personennamen*, Bd. 1 (Glückstadt: J. J. Augustin, 1935), 155–161.

⁵⁶ Hornung, *Die Eine und die Vielen*, 213.

kellela poleks toiminud ei jumalateriik ega inimeste maailm.⁵⁷ Kuninga jumalikkus väljendus paljudes Vana riigi ühiskonna sfäärides, sh kesk- ja provintsiadministratsioonis ning riiklike institutsioonide, nt kuninga residentside, püramiidikomplekside ja päikesetemplite korralduses ja halduses. Tema kohustused hõlmasid seadusloomet ja kohtumõistmist, poliitikat, sõjapidamist, sotsiaalküsimusi ja usundit.⁵⁸ Üks kuninga eriülesanne oli kultuse teostamine. Egiptuse templites kohtab kujutisi, millel kuningas toob jumalatele ohvreid või palvetab nende poole. Kuna kuningal ei olnud võimalik kõigis templites ohverdada, delegeeris ta osa oma kultuslike ülesandeid preestritele. Preestrid teenisid aga jumalaid seaduslikult vaid siis, kui nad täitsid kultuses kuninga rolli. Kuninga privileeg oli ka kultusehitisi püstitada, uuendada ja laiendada; eraisikutel polnud see lubatud. Seetõttu ehitati templeid alati kuninga nimel.⁵⁹ G. Lanczkowski juhib tähelepanu sellele, et Keskmise riigi ajast pärinevates kuninglikes tekstides väljendub kuninga kõrge teadlikkus oma vastutusest, mis väljendub selles, et kuningad tunnevad end vahendajana jumala ja inimese vahel.⁶⁰

Kuninga sarnasus päikesejumalaga väljendus ka tema sõjategevuses. Nii nagu päikesekiired pagendavad pimeduse, pidi kuninga ilmumine pagendama Egiptuse vaenlased. Uue riigi ajal ülistati ja kujutati kuningat vibukütina: nii nagu päike „tulistab“ oma kiirtega ja tabab vaenlasi, nii laseb ka sõjavankril kihutav vaarao vibust nooli, mis tabavad ta vaenlasi.⁶¹ Kuninga „solaarse“ toimimise sügavamat mõtet väljendab hästi üks Thutmoses III tekst: maa peab olema selline, „nagu oleks Ra (ise) selle kuningas“ või „nagu Ra ajal“, mil päike veel ise maad valitses, või „nagu loomishetkel“, mil ta maailma tegi. Siit lähtubki kuninga tegevus päikesena: korrates jumal-loomaja tegevust, kõrvaldada kõik pärast maailma

⁵⁷ David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 89.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ Hornung, „Vaarao“, 294. Kuninga privileegi kohta teostada kultust vt ka Morenz, *Ägyptische Religion*, 42; Ringgren, *Die Religionen des Alten Orients*, 35; Frankfort, *Kingship and the Gods*, 55.

⁶⁰ Günther **Lanczkowski**, „Das Königtum im Mittleren Reich“ – *La regalita sacra. Contributi al tema dell' VIII congresso internazionale delle Religioni* (Roma, Aprile 1955). Studies in the History of Religions. Supplements to NUMEN, IV (Leiden: Brill, 1959), 269–280.

⁶¹ Hornung, „Vaarao“, 317.

loomist tekkinud hälbed ja taastada algne täius. Amarna perioodi lõpust pärineval Restauratsioonisteelil öeldakse kuningas Tutanhamoni kohta: „Ta on kõrvaldanud korralageduse, nii et kord (*maat*)⁶² on taastunud. Ta muudab järelestatavaks vale, nii et maailm on otsekui (uuesti) loodud.“ Iga uue kroonimisega seostus lootus, et kõik halb hävitatakse ja maailm muutub taas täiuslikuks.⁶³ Kosmiline ja ühiskondlik kord, mida väljendab mõiste *maat*, oli Egiptuses otseselt seotud päikesega – päikesejumal Rad peeti jumalanna Maati isaks. See seletab ka vaarao kui „Ra poja“ rolli maati teostajana ja tagajana.

III. ANTIIKSE VALITSEJAKULTUSE SELETUSMUDELID

Antiikmaailmas kohtab valitsejakultust selle erinevates vormides nii hellenistlikes kuningriikides kui ka Rooma keisririigis, kuid nagu ütleb M. P. Nilsson, on antiikse valitsejakultuse päritolu „kõige hämaram ja vaieldavam küsimus ajaloolise ajajärgu kreeka usundis“.⁶⁴ Neli kõige levinumat mudelit antiikse valitsejakultuse päritolu seletamiseks on selle tuletamine heeroste kultusest, heategijate kultusest, jumalike inimeste austamisest ja Lähis-Ida kuningakultusest. Vaatleme neid nelja mudelit lähemalt.

1. Heerosed on kreeka religioonis ja mütoloogias eriline kategooria olendeid, kes paiknevad jumalate ja inimeste vahepeal. Seetõttu nimetatakse neid ka „pooljumalateks“.⁶⁵ Kreekakeelse sõna *heros* etümoloogia ei ole selge, kuid antiiksetes tekstides võidakse seda sõna kasutada kahes tähenduses. Kui vanemates tekstides (juba Homerosel eepostes) nimetati heerosteks kõiki kangelasi, siis hilisemal ajal (alates arhailisest ajajärgust) nimetati heeroseks surnut, kellest usuti, et ta võis oma haua kaudu aval-

⁶² Maat oli ühehagelt nii universaalne korraprintsiip kui ka seda personifitseeriv jumalanna. Maati kontseptsiooni kohta vt Assmann, *Ägypten – Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*, 11–14; Morenz, *Ägyptische Religion*, 120–143; Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 430–434; Jan Assmann, *Ma'at Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten* (München: Beck, 1990).

⁶³ Hornung, „Vaarao“, 318.

⁶⁴ Martin Persson Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, Bd. 2: *Die hellenistische und römische Zeit*. 4. Aufl. (München: Beck, 1988), 135.

⁶⁵ Nimetust „pooljumalad“ (*hemitheoi*) kohtab heeroste kohta juba Homerosel (*Ilias*, XII, 23) ja Hesiodosel (*op* 159).

dada elavatele head või halba mõju, ja keda tuli seetõttu kultuslikult austada.⁶⁶ M. P. Nilsson oletas, et heeroste kultus on Mückeene ajastu surnutekultuse vahetu jätk, kuid nagu näitab W. Burkert, arheoloogia andmed seda ei kinnita. Vanimad andmed heeroste kultuse olemasolust pärinevad VIII saj-st eKr, st arhailise ajajärgu algusest.⁶⁷ Enamasti olid heeroosed sugukondade esivanemad (sugukond sai nime *heros eponymos*'e kaudu), kuid heerostena on austatud ka seaduseandjaid (Solon) ja kirjanikke (Sophokles).⁶⁸ Kuigi heeroste hulka kuulub ka valitsejaid, ei ole need mitte ajaloolised, vaid müütilised valitsejad (nagu Ateena kuningas Theseus). Oluline erinevus võrreldes tõelise valitsejakultusega seisneb heeroste kultuse puhul aga selles, et heerostena austatakse vaid surnud isikuid.⁶⁹

2. „Heategijateks“ (kr *euergetai*) nimetati antiikajal enamasti väepealikud, kes päästsid mõne piirkonna vaenlaste võimu alt, kukutasid mõne türanaliku valitseja või andsid mõnele linnale erioigused. Nii teatab ajaloo-kirjutaja Duris Samoselt (u 340–270 eKr), keda vahendab Plutarchos (u 46–119 pKr), et 404. a eKr hakati Samose saarel austama Sparta väepealikut Lysandrost „nagu jumalat“ (*hos theo*), kuna ta vabastas saare ateenlaste valitsuse alt ja tõi tagasi sellelt pagened aristokraadid.⁷⁰ Talle püstitati altareid, ohverdati ning tema auks lauldi religioosseid ülistuslaule.⁷¹ G. Habicht näeb Lysandrose kultuses pagulusest tagasipöördunute isikliku tänulikkuse väljendust,⁷² kuid nagu rõhutab õigusega H.-J. Klauck, ei

⁶⁶ Walter **Burkert**, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*. 2. Aufl. (Stuttgart: Kohlhammer, 2011), 311; Robert **Muth**, *Einführung in die griechische und römische Religion* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984), 134.

⁶⁷ Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, 311.

⁶⁸ Vt Hans-Josef **Klauck**, *Die Religiöse Umwelt des Urchristentums, II. Herrscher- und Kaiserkult, Philosophie, Gnosis* (Stuttgart: Kohlhammer, 1996), 25–26; Fritz **Graf**, „Heroenkult“ – *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Hg. Hubert Cancic, Bd. 5 (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 1998), 476–480; Jennifer Lynn **Larson**, *Greek Heroine Cults* (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1995).

⁶⁹ Klauck, *Die Religiöse Umwelt des Urchristentums*, 24.

⁷⁰ **Duris**, „Historiai“ – *Die Fragmente der griechischen Historiker*. Hg. Felix Jacoby, Teil 2 (Berlin: Weidmann, 1926), Fragment Nr. 71; **Plutarchos**, *Lysandros*, 18.

⁷¹ *Ibid.* Vt selle kohta Otto **Weinreich**, „Antikes Gottmenschentum“ – *Römischer Kaiserkult*. Hg. Antonie Wlosok (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), 72; Otto **Immisch**, „Zum antiken Herrscherkult“ – *Römischer Kaiserkult*. Hg. Antonie Wlosok (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), 122–123; Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 139–141.

⁷² Christian **Habicht**, *Gottmenschentum und Griechische Städte* (München: Beck, 1970), 3.

olnud Lysandrosele osaks saanud austus religioosne mitte ainult vormi, vaid ka sisu poolest. Antiikaegne inimene koges jumalikkude sekkumist ootamatutes saatusepööretes – aitamine ja päästmine olid tema jaoks „jumalikkuse põhifunktsioonid“.⁷³ Seepärast pole alust arvata, et selliste kultuste rajamisel puudus siiras religioosne motivatsioon. „Heategijateks“ said ka nt Makedoonia väepealik Demetrios Poliorketes, kes vabastas Ateena 307 eKr oma nimekaimu, Phaleroni Demetrioose türannias⁷⁴, ja Aleksander Suure väejuht Antigonos I Monophthalmos, kes annetas 311 eKr Skepsise linnale autonoomia. Tänutäheks selle eest rajasid Skepsise elanikud talle pühapaiga, püstitasid altari ja korraldasid tema auks pidustused, mille religioosne iseloom on väljaspool kahtlust.⁷⁵

Heategijate kultuse puhul on silmatorkav, et neid austati juba nende eluajal. Samas ei olnud aga kõige varasemad heategijad mitte valitsejad, vaid väepealikud. M. A. Charlesworth soovib rääkida antiikmaailma puhul valitsejakultuse asemel üleüldse „heategijate kultusest“⁷⁶. Valitsejakultus on tema meelest vaid selle laiema nähtuse üks avaldumisvorm,⁷⁷ kuid see ettepanek ei ole leidnud laiemat kõlapinda. Valitsejakultuse samastamisele heategijate austamisega räägib vastu mh ka see, et valitsejat ei pruugitud austada sugugi ainult tema „heade tegude“, vaid ka üksnes tema positsiooni tõttu. Viimane tuleb eriti selgelt esile Rooma keisrikultuse puhul.⁷⁸ Religioonisotsioloogilisest vaatenurgast võib Kreeka hellenismiajastu-eelset heategijate kultust hinnata kui „katset määratleda võimsate üksikisikute staatust ühiskondlik-poliitilistel murranguaegadel religioosselt ja integreerida seda kontseptuaalselt kreeka poliste elu- ja

⁷³ Klauck, *Die Religiöse Umwelt des Urchristentums*, 19–21. Fears juhib tähelepanu ka sellele, et sõnad, mida Duris Lysandrose kultuse kirjeldamiseks kasutab (*thysia* – ohver; *paian* – hümn) viitavad selgelt Lysandrose austamisele jumalana, mitte mingi madalamat sorti jumalusena, nagu seda olid heerosed (Fears, „Herrscherkult“, 1051).

⁷⁴ **Plutarchos**, *Demetrios*, 10,4. Selle kohta vt Weinreich, „Antikes Gottmenschentum“, 73–76; Immisch, „Zum antiken Herrscherkult“, 125–127.

⁷⁵ Vt selle kohta Klauck, *Die Religiöse Umwelt des Urchristentums*, 20–21.

⁷⁶ Martin Percival **Charlesworth**, „Einige Beobachtungen zum Herrscherkult, besonders in Rom“ – *Römischer Kaiserkult*. Hg. Antonie Wlosok (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), 163–200.

⁷⁷ *Ibid.*, 163.

⁷⁸ Sellele aspekteile on keisrikultuse puhul juhtinud tähelepanu juba Georg **Wissowa** (*Religion und Kultus der Römer* (München: Beck, 1902), 172–173).

kommunikatsioonihorisonidiga“ (Bendlin).⁷⁹

3. „Jumalikeks inimesteks“ (kr *theioi anthropoi*) nimetati karismaatilisi isiksusi, kellest arvati, et nende tegudes või loomingus avaldub eriline jumalik vägi. Mõnda neist on peetud koguni mõne jumala inimkuuliseks ilmumisvormiks. Jumalike inimeste hulgas on olnud filosoofe, luuletajaid, nägijaid, arste ja imetetegijaid. Nii olevat näiteks filosoof Empedokles (485–425 eKr) esitanud ennast ise jumalana ja Pythagorast (580–500 eKr) olevat pidanud jumalikuks olendiks tema õpilased.⁸⁰ Rooma keisririigi aegsetest jumalikest meestest on kõige tuntumad uuspütaagorlik filosoof Tyana Apollonius (I saj pKr)⁸¹ ja uue jumala, Glykoni kultuse loonud Abonuteichose Alexandros, kes pidas ennast Pythagorase taaskehastuseks,⁸² kuid ka Siimon Maagi on peetud jumalikuks meheks.⁸³ Samas ei ole teada, et jumalikke mehi oleks austatud altarite püstitamise-ga⁸⁴ või et neile oleks ohverdatud, nagu ohverdati jumalatele.⁸⁵

Usk jumalikesse inimestesse lähtub kreeka religioonile omasest jumalikkuse mõistmisest. Antiikkreeka jumalaid eristab inimestest küll surematuus (nii juba Homerosel), kuid kreeklaste ettekujutuse järgi võis ka inimene saada surematuks (nagu nt Herakles, kellele jumalad kinkisid surematuse ja elupaiga Olümposel). Jumalad võisid inimestega ka seksuaalselt lävida, mille tulemusena sündisid pooljumalad. Kreeka usundis

⁷⁹ Bendlin, „Herrscherkult. I. Religionsgeschichtlich“, 1692.

⁸⁰ Vt selle kohta Weinreich, „Antikes Gottmenschentum“, 60–66. Pythagorase jumalikkus on ka uusplatonistliku filosoofi Iamblichose (u 280 – u 330 pKr) kirjutatud „Pythagorase elu“ juhtmotiiv. Vt **Iamblichos**, *Pythagoras. Legende. Lehre. Lebensgestaltung. Griechisch-Deutsch* (Zürich u. Stuttgart: Artemis, 1963).

⁸¹ Vt tema kohta näiteks Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 419–425.

⁸² Dorothee **Elm**, „Alexander oder der Lügenprophet“ – ein religiöser Spezialist und ein Text zwischen Tradition und Innovation: Ein Beispiel für die Darstellung, Legitimierung und Plausibilisierung von Religion im lokalen und reichsweiten Kontext“ – *Römische Reichsreligion und Provinzialreligion Globalisierungs- und Regionalisierungsprozesse in der antiken Religionsgeschichte. Ein Forschungsprogramm stellt sich vor*. Hgg. Hubert Cancik, Jörg Rüpke (Erfurt: Universität Erfurt, 2003), 34–45. Nende mõlema ja „jumalike meeste“ kohta Rooma keisririigi ajajärgul üldiselt vt Weinreich, „Antikes Gottmenschentum“, 78–79.

⁸³ Vt selle kohta Jaan **Lahe**, „Kas Siimon Nõid oli gnostik?“ – *Akadeemia*, 5–6 (2006), 1069–1110. 1260–1287.

⁸⁴ Siimon Maagi puhul põhineb teade talle altari püstitamisest eksitusel (vt Kurt **Rudolph**, *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), 317).

⁸⁵ Klauck, *Die Religiöse Umwelt des Urchristentums*, 24.

ei ole jumal seega, kui kasutada R. Otto väljendit, *das ganz Andere* (sks „täiesti teistsugune“), nagu ta on monoteistlikes usundites, ning seetõttu ei eksisteeri ka ületamatut lõhet jumala ja inimese vahel.⁸⁶ Vastupidi – O. Weinreichi arvates on jumaliku ja inimliku sümbioos antiikusele nii iseloomulik, et ta loob selle kohta koguni uue mõiste – „antiikaegne jumalanimikkus“ (sks *antikes Gottmenschentum*) ja vaatleb valitsejakultust vaid selle nähtuse ühe erivormina.⁸⁷

4. Viimaks on oletatud, et antiikne valitsejakultus tekkis muistse Lähis-Ida, täpsemalt Vana-Egiptuse kuningakultuse ja kuningaideoloogia mõjul. Viimane seisukoht tugineb oletusele, et kreeka valitsejakultus sai alguse Aleksander Suure kultusest, kes omakorda olevat võtnud omaks egiptuse kuningakultuse ja kandnud selle oma isikule üle. Seda seisukohta käsitletakse artikli VI osas.

IV. ALEKSANDER SUURE KULTUS

Religiooniajaloolased on väielnud kaua selle üle, millal tekkis Aleksander Suure kultus, kas seda tuleks seletada eeskätt kreeka või egiptuse religioonist lähtudes ja milline oli Aleksandri enda roll oma kultuse tekkimises. Kuni tänaseni puudub neis küsimustes uurijate hulgas üksmeel.

On fakt, et kui Aleksander Suur 332 eKr Egiptuse vallutas, külastas ta Heliopolist, päikesejumala Amon-Ra tähtsaimat kultusekeskust, ja tollast Egiptuse pealinna Memfist, kus ta ohverdas jumal Apisele.⁸⁸ Egiptu-

⁸⁶ Paul Veyne ütleb selle kohta tabavalt, et „paganlikul jumalal on hiiglasliku maailmast üle oleva olendiga, kristluse Jumalaga, ühine vaid nimi“ (Paul **Veyne**, *Die griechisch-römische Religion. Kult, Frömmigkeit und Moral* (Stuttgart: Philipp Reclam, 2008, 14). Selle artikli autor julgeb kahelda, kas kristliku Jumala määratlemine „hiiglasliku olendina“ on teoloogiliselt adekvaatne, kuid polüteistliku ja monoteistliku jumalakäsitluse peaerinevus ei peitu kindlasti jumalate arvus, vaid selles, mida sisuliselt jumaluse/jumala/Jumala all mõistetakse. Vt selle kohta ka Marju **Lepajõe**, *Roomlaste taltsutamine* (Tartu: Ilmamaa, 2011), 79–93.

⁸⁷ Weinreich, „Antikes Gottmenschentum“, 55–81.

⁸⁸ Hiljem sai Memfisest linn, kus Ptolemaioste dünastia kuningad lasksid end egiptuse preestritel kroonida (Günther **Hölbl**, *Geschichte des Ptolemäerreiches. Von Alexander der Grossen bis zur römischen Eroberung* (Stuttgart: Theiss, 2004), 70. Eduard Meyer oletas, et Memfises krooniti ka Aleksander kuningaks. Uuematest uurijatest on selles veendunud nt Robert Muth (*Einführung in die griechische und römische Religion*, 194). Ka Alan G. **Bowman** peab seda võimalikuks (*Egypt after the Pharaohs. 332 BC – AD 642, from Alexander to the Arab Conquest* (Berkeley: The University of California Press,

ses on säilinud ka reljeefe, mis kujutavad Aleksandrit ohverdamas. Kuna ohverdamine jumalatele oli egiptuse usundi kontseptsiooni järgi kuninga privileeg, on Aleksander Suure toimimise poliitiline sõnum ühemõtteline – ta kuulutas ennast sellega Egiptuse seaduslikuks valitsejaks.⁸⁹ Seda kinnitab ka tõik, et järgnevast ajast pärinevates raidkirjades kasutab Aleksander enda kohta tiitleid, mida kasutasid Egiptuse kuningad – ta on „Egiptuse kaitsja“, „see, kelle Ra (või: Amon) on välja valinud, Amoni (või Ra) armastatu“.⁹⁰

331. a talvel külastas Aleksander lisaks eespool nimetatud pühapaikadele ka jumal Amoni kultuspaika Siwa oasis (Liibüa kõrbes), kus Plutarchose sõnul tervitas sealne preester (keda peeti jumal Amoni suuks) teda jumala „kui isa nimel“ (*hos apo patros*). Kuid Plutarchos refereerib samas kohe ka ühte teist versiooni sellest sündmustest. Ta ütleb, et mõned jutustavad, et preester olevat tervitanud Aleksandrit sõnadega „armas laps“ (*paidion*), kuid ei osanud seda mittekreeklasena korrektset hääldada, vahetas sõna lõpus n-i s-i vastu, öeldes *paidios*. See keelevääratus olevat tulnud aga Aleksandri kasuks, sest tänu sellele hakkas levima kumu, et jumal olevat teda kõnetanud kui „Zeusi poega“ (*pai Dios*).⁹¹ Ka Siwa oasi külastamises üldiselt ei kahelda, ent Plutarchose jutustatud lugu preestri keelevääratusest peetakse antiikseks anekdoodiks, mida Plutarchos kasutab ilmselt teadlikult seetõttu, et ta on valitsejakultuse suhtes kriitiline.⁹² Ei ole raske arvata ka, miks Aleksander külastas just seda konkreetset kultusepaika. Zeusiga samastatud Amon oli jumalus, kes oli juba V ja IV saj eKr Kreekas ja Makedoonias hästi tuntud ja kelle Siwa oasis elav oraakelpreester oli ka kreeklaste jaoks suur autoriteet.⁹³ Aristophanes asetab Amoni oraakli

1986, 22). Vaatamata Egiptusest pärit reljeefidele, mis kujutavad Aleksandrit vaarao võimutunnustega, kahtleb suurem osa uurijaid siiski selles, kas kroonimine ka tegelikult aset leidis.

⁸⁹ Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 9.

⁹⁰ *Ibid.*, 71.

⁹¹ *Bioi paralleloi. Bios Aléxandrou*, 27, 5. Kreeklased samastasid Zeusi ja Amonit. Vt **Herodotos**, *Historia*, II,42.

⁹² Vt Kenneth **Scott**, „Plutarch and the Ruler Cult“ – *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 60 (1929), 117–135.

⁹³ Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 91; Klauck, *Die religiöse Umwelt des Urchristentums*, 33. Kreeklased olid õppinud tema kultust tundma liibüalaste vahendusel pärast seda, kui nad olid asunud VI saj eKr Kürenaikasse (Hans-Joachim **Gehrke**, *Geschichte des Hellenismus* (München: R. Oldenbourg, 2008), 18).

selliste kuulsate oraaklipaikade kõrvale, nagu seda on Delfi ja Dodona.⁹⁴ Vaieldud on aga selle üle, mis motiividel Aleksander Amoni oraaklipaika külastas. Erinevalt G. Hölblist, kes nägi selles sammus vaid Aleksandri soovi legitimeerida oma võimu egiptlaste jaoks,⁹⁵ arvas E. Meyer, et Aleksander tahtis antiikmaailmas kehtestada valitsemisvormi – absoluutset monarhiat –, mis oli seal seni puudunud, küll aga oli levinud Oriendis, ning et ta vajab selleks kindlat ideoloogilist alust, mida pakkus egiptuse usundi kontseptsioon kuningast kui jumala füüsilisest pojast.⁹⁶ Meyeri meelest lõi Aleksander Siwa oaasi külastades seega ise oma kultuse, millest sai tema „absoluutse monarhia integreeriv osa“.⁹⁷ Ka F. Taeger on veendunud, et Aleksander lõi Siwa oaasis ise oma kultuse.⁹⁸ J. P. V. Baldson,⁹⁹ M. P. Nilsson,¹⁰⁰ W. W. Tarn,¹⁰¹ U. Wilcken¹⁰² ja H.-J. Gehrke¹⁰³ arvasid seevastu, et Aleksander ei külastanud Siwa amoonioni kavatsusega lasta ennast seal jumalaks kuulutada, vaid kuna ta lootis Amoni oraakli kaudu saada teada oma sõjalist ja poliitilist tulevikku. Sellist tõlgendust

⁹⁴ **Aristophanes**, *Linnud*, 619. 712.

⁹⁵ Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerriches*, 69–70.

⁹⁶ Eduard **Meyer**, „Alexander der Grosse und die absolute Monarchie“ – *Römischer Kaiserkult*. Hg. Antonie Wlosok (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), 212–213.

⁹⁷ Antonie **Wlosok**, „Einführung“ – *Römischer Kaiserkult*. Hg. Antonie Wlosok (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), 10.

⁹⁸ Fritz **Taeger**, „Alexanders Gottkönigsgedanke und die Bewusstseinslage der Griechen und Makedonen“ – *La regalita sacra. Contributi al tema dell' VIII congresso internazionale delle Religioni* (Roma, Aprile 1955). *Studies in the History of Religions, Supplements to NUMEN IV* (Leiden: Brill, 1959), 405.

⁹⁹ John P. V. D. **Baldson**, „Die „Göttlichkeit“ Alexanders“ – *Römischer Kaiserkult*. Hg. Antonie Wlosok (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), 266.

¹⁰⁰ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 146.

¹⁰¹ William Woodthorpe **Tarn**, *Alexander the Great* (Cambridge: Cambridge University Press, 1948).

¹⁰² Ulrich **Wilcken**, *Berliner Akademieschriften zur Alten Geschichte und Papyruskunde*, Bd. 1 (Leipzig: Akademie Verlag, 1970), 260.

¹⁰³ Gehrke, *Geschichte des Hellenismus*, 18. Gehrke juhib tähelepanu seigale, et Aleksander Suure elus etendasid müütilised eeskujud väga suurt rolli (*ibid.*). Põhjalikumalt on seda aspekti Aleksander Suure elus käsitlenud Peter A. **Brunt** („The Aims of Alexander“ – *Alexander the Great. Greece and Rome* (Oxford: Clarendon Press, 1965), 205–206), Lowell **Edmunds** („The Religiosity of Alexander“ – *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 12 (1971), 369–370) ja Robin **Lane Fox** (*Alexander the Great* (New York: E. B. Tutton, 1974)).

toetavad ka Strabon¹⁰⁴ ja Arrianos,¹⁰⁵ kes väidavad Kallisthenesele tuginedes, et Aleksander külastas amoonioni, et saada teateid oma tuleviku kohta seepärast, et ka tema esivanemad Perseus ja Herakles olevat pöördunud tuleviku teada saamiseks oraakli poole. V. Baldson, H.-J. Gehrke ja H. Heinen arvavad, et kui Amoni oraakelpreester tervitas Aleksandrit kui Amoni poega, siis tunnustas ta sellega vaid tema legitiimsust Egiptuse kuningana, kellena teda oli juba ka eelnevalt tunnustatud (st kohe pärast Egiptuse vallutamist).¹⁰⁶ Seepärast ei pea Baldson, Nilsson, Tarn ja Wilcken erinevalt nt E. Meyerist Aleksandrit oma kultuse loojaks. Küll usub aga M. P. Nilsson, et Aleksander ise võis tõlgendada Amoni preestri tervitust mitte lihtsalt enda tunnustamisena Egiptuse seadusliku valitsejana, vaid kinnitusena, et ta tõepoolest põlvneb Zeusist.¹⁰⁷ Plutarchose järgi uskus Aleksander Suur ise seda juba enne Egiptuse vallutamist, kuigi ta polnud selles kindel. Seepärast olevat ta näiteks enne Gaugamela lahingut (331 eKr) palunud jumalaid, et kui ta on tõesti Zeusi poeg, siis jumalad aitaksid teda lahingus.¹⁰⁸ Kindel on, et juba Aleksander Suure eluajal või varsti pärast tema surma tekkis legend, mille järgi Aleksandri olevat sigitanud mingi jumalus, kes tuli ta ema Olympiase juurde mao kujul.¹⁰⁹ Nii motiiv inimnaise seksuaalvahekorra looma kujul ilmunud jumalaga kui ka motiiv kangelase sigitamisest jumala poolt on antiikfolklooris laialt levinud (vt III osa). Aleksander Suure sünniloo puhul on tegemist tüüpilise valitseja sünnilegendiga, millesarnaseid kohtab nii muistses Idas kui ka antiikreligioonis, kuid seda pärimust võib vaadelda ka aitoloogilise saagana, mis püüab seletada Aleksander Suure sõjalist edukust – muistsed kreeklased nägid ka selles jumalikkuse avaldumist. Seepärast on mõned uurijad küsinud, kas ei peaks kogu Aleksander Suure kultuse tekkimist seletama eeskätt muljega, mille jättis ta kaasaegsetele tema sõjaline ja poliitiline edu.¹¹⁰

¹⁰⁴ Strabon, *Geographika*, XVII, 814.

¹⁰⁵ Arrianos, *Anabásis Aléxandrou* III, 3, 1.

¹⁰⁶ Baldson, „Die „Göttlichkeit“ Alexanders“, 266; Gehrke, *Geschichte des Hellenismus*, 18; Heinz Heinen, *Geschichte des Hellenismus. Von Alexander bis Kleopatra* (München: Beck, 2003), 25.

¹⁰⁷ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 147.

¹⁰⁸ Plutarchos, *Bíoi paralleloi. Bios Aléxandrou*, 33.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 2–3.

¹¹⁰ Vt Wlosok, „Einführung“, 10.

Aleksander Suure katse kehtestada oma õukonnas prosküneesi¹¹¹ (Baktras 327. a eKr), millest teatavad Q. Curtius, Plutarchos ja Arrianos ning mida on põhjalikult analüüsinud J. P. V. D. Balsdon,¹¹² jääb siinkohal vaatluse alt välja, kuna on kindel, et see ei olnud religioosne austusavaldu, vaid osa pärsia õukonnatseremoniaalist ning sellel puudus igasugune religioosne tähendus.¹¹³ Pärimus, nagu oleks Aleksander esitanud pärast oma tagasipöördumist India-sõjakäigult (324. a eKr) eri Kreeka linnadele palve või nõude hakata teda austama jumalana, on allikaliselt nõrgalt põhjendatud ja ei ole leidnud tõestamist.¹¹⁴ Kui osa Väike-Aasia linnu hakkas Aleksandrit kultuslikult austama juba tema eluajal, siis tuli algatus selleks „altpoolt“, st linnadelt endilt, kes tegid seda tänutäheks nende Pärsia ülemvõimu alt vabastamise eest.¹¹⁵ Need linnad austasid teda seega samamoodi, nagu oli austatud „heategijaid“ varasematel aegadel. Ka mõnedes Kreeka linnades, nagu Ateenas ja Spartas, eksisteeris Aleksandri kultus juba tema eluajal,¹¹⁶ kuid ka seal võis tulla algatus kultuse sisseviimiseks

¹¹¹ Proskünees ehk valitseja ette näoli maha langemine oli Muinas-Ida õukonnatseremoniaalis laialt levinud austusavaldu.

¹¹² Baldson, „Die „Göttlichkeit“ Alexanders“, 267–290.

¹¹³ Klauck, *Die Religiöse Umwelt des Urchristentums*, 33; Wilcken, „Entstehung des hellenistischen Königskultes“, 226; Baldson, „Die „Göttlichkeit“ Alexanders“, 272; Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 148; Christoph **Elsas**, „Herrscherkult“ – *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Hg. Hubert Cancik [et al.], Bd. III (Stuttgart, Berlin, Köln, 1993), 116. Ahhemeniide valitsusaja usundis ei olnud kuningas jumal. Selles kohtab vaid ideed, et kuningas valitseb Jumala armust (Josef **Wiesehöfer**, „Herrscher. III. Iran“ – *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Hg. Hubert Cancik, Bd. 5 (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 1998), 497). Siiski on varasemad uurijad tõlgendanud prosküneesi ekslikult kui kultusakti (vt nt Meyer, *Alexander der Grosse und die absolute Monarchie*, 214). U. Wilcken oletab, et selline prosküneesi väärarvustamine võis kreeklaste hulgas tekkida juba antiikajal. Ta ütleb, et kui Aischylos räägib „Pärslastes“ Xerxesest kui Jumalast, võis ka see tugineda prosküneesi väärarvustamisele (Wilcken, „Entstehung des hellenistischen Königskultes“, 226).

¹¹⁴ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 149–150; Klauck, *Die religiöse Umwelt des Urchristentums*, 34; Fears, „Herrscherkult“, 1054. Paljud varasemad uurijad võtsid seda aga kui kindlat fakti (vt nt Meyer, „Alexander der Grosse und die absolute Monarchie“, 215–216; Christian **Habicht**, „Die Bedeutung des städtischen Kultes“ – *Römischer Kaiserkult*. Hg. Antonie Wlosok (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978), 306–310; Tarn, *Alexander the Great*, Vol. 2, 370).

¹¹⁵ Weinreich, „Antikes Gottmenschentum“, 55–81; Klauck, *Die religiöse Umwelt des Urchristentums*, 34; Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 148; Wlosok, „Einführung“, 9.

¹¹⁶ Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 85.

linnadelt endilt, ilma et selleks oleks olnud vaja Aleksandri korraldust.¹¹⁷

Aleksander Suure Egiptusest pärit raidkirjades leiduv titulatuur, pildid, mis kujutavad teda ohverdamas egiptuse jumalatele, ja tema kujutised müntidel, kus teda kujutatakse jäärsarvedega¹¹⁸ (jumal Amoni atribuut), väljendavad Aleksandri soovi olla vaaraode seaduslik järeltulija. Kuid samal ajal annavad need tunnistust ka sellest, et Aleksander Suure kuningaideoloogia võttis omaks olulisi elemente egiptuse religioonist. Aleksandri ja hellenistlike kuningate kultuse religiooniloolist tausta käsitletakse käesoleva artikli VI jaos.

V. HELLENISTLIK KUNINGAKULTUS

Aleksander Suurele juba tema eluajal osaks saanud religioossed austusavaldused said hellenistliku kuningakultuse lähtepunktiks Ptolemaioste riigis. Ptolemaios I, Aleksandri järglane Egiptuse troonil, laskis Aleksandri surnukeha tuua Egiptusesse ja matta Memfisesse¹¹⁹ ning kehtestas pärast 311. a eKr Aleksander Suure kultuse riigikultusena. Kultusnimeks sai Aleksander *theos* (jumal), ilma igasuguse epiteedita. Linna rajajana (kr *ktistes*) oli Aleksandrias Aleksander Suurt austatud juba varem, ent nüüd sai temast kogu Ptolemaioste riigi jumal.¹²⁰ 290. a eKr lõi Ptolemaios I uue kultuse tarbeks ka eraldi preesterkonna.¹²¹

Ptolemaios püüdis Aleksandri jumalikkust kanda üle ka endale, kasutades oma müntidel ja enda rajatud mälestusmärkidel Amoni, Zeusi,

¹¹⁷ Vt Baldson, „Die „Göttlichkeit“ Alexanders“, 283.

¹¹⁸ Vt Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 86. Traditsiooni kujutada valitsejad (ka naissoost valitsejaid) Amoni jäärsarvedega võtsid üle ka Aleksandri järgnenud hellenistlikud Egiptuse kuningad (Ptolemaiused) ja see püsis kuni Rooma ajajärguni (*ibid.*, 86–87).

¹¹⁹ Wilcken, „Entstehung des hellenistischen Königskultes“, 231.

¹²⁰ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 155. G. Hölbl peab võimalikuks, et Aleksandri kui linnarajaja kultus võis tekkida juba tema eluajal (Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 85). Samamoodi peab Hölbl ka võimalikuks, et Ptolemais linna rajajana võidi Ptolemaios I-t tollases linnas kultuslikult austada juba tema eluajal (*ibid.*). U. Wilcken jätab küsimuse seevastu lahtiseks („Entstehung des hellenistischen Königskultes“, 231).

¹²¹ Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 87. Aleksandri preestrite kohta vt Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 155.

Heliose jt jumalate sümboleid.¹²² Kreeklased said seda tõlgendada, lähtudes hellenistlikus filosoofias laialt levinud ideest, et erinevad jumalused on ühe ja sama kõrgema jumaluse erinevad avaldumisvormid,¹²³ kuid ka Egiptuses oli tuntud kujutus ühe jumala erinevatest ilmumisvormidest.¹²⁴ Kui Ptolemaios I 283. a eKr suri ja kui 279. a eKr suri tema naine Berenike I, kuulutas tema poeg Ptolemaios II Philadelphos mõlemad jumalateks ning nad said endale Aleksandrias templi ja preestrid. Neid hakati austama tiitliga *theoi soterēs* („päästjad jumalad“).¹²⁵ 279. a eKr hakati Ptolemaios I auks iga nelja aasta tagant korraldama pidustusi, mis said endale nimeks Ptolemaia.¹²⁶ III sajandi jooksul levisid need pidustused kreeka maailma eri paikades ka väljaspool Egiptust.¹²⁷ Ka Aleksander Suure surnukeha laskis Ptolemaios Philadelphos tuua Memfisest Aleksandriasse ja rajas talle siin uhke haua (kr *sema*).¹²⁸ Jumalateks hakati kuulutama ka teisi Ptolemaioste surnud perekonnaliikmeid, sh lastena surnuid, nagu Ptolemaios II Philadelphose tütar Philoterā.¹²⁹ Nõnda sai Ptolemaioste riigis alguse dünastiline kultus, mis püsis kuni Rooma ajajärguni.

Ptolemaios II Philadelphos astus oma isast sammu edasi ja kuulutas jumalaks enda ja oma naise Arsinoe, kes oli ühtlasi tema õde. Nad said endale kultusnimeks *theoi adelphoi* („jumalad õde-vend“).¹³⁰ Egiptlased võisid Philadelphose abielu Arsinoega võrrelda Zeusi ja Hera abieluga,¹³¹ egiptlased aga Isise ja Osirise abieluga.¹³² Alates Ptolemaios II-st muutus tava austada jumaladena elavaid kuningaid Ptolemaioste dünastias tradit-

¹²² Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, lk 87.

¹²³ Seda ideed esindas hellenismiajastul stoa filosoofia. Traditsioonilistele jumalatele andsid stoikud allegoorilise-etümologiseeriva seletuse, vaadeldes neid Zeusiga samastatud maailma juhtiva printsibi (maailma mõistuse ehk maailma hinge) üksikute võimete avaldustena, loodusjõududena. Vt Jaan Unt, **Marcus Aurelius**, *Iseendale* (Tallinn: Valgus, 1983), 145 (kommentaar 1.17 juurde).

¹²⁴ Vt selle kohta Hornung, *Der Eine und die Viele. Altägyptische Götterwelt*.

¹²⁵ Siit pärineb ka Ptolemaios I lisanimi Soter (päästja).

¹²⁶ Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 87.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ Wilcken, „Entstehung des hellenistischen Königskultes“, 231.

¹²⁹ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 159.

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ **Theokritos**, *Eidyllia* XVII, 134–234.

¹³² Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 88 ja 106

siooniks, mis püsis kuni dünastia hääbumiseni.¹³³

Kuigi Ptolemaioste kuningakultus erineb Aleksander Suure kultusest selle poolest, et Ptolemaiased kehtestasid ise oma kultuse, on oluline rõhutada, et Ptolemaioste dünastia kultus ei leidnud poolehoidjaid mitte ainult kreeklaste ja makedoonlaste, vaid ka egiptlaste seas. Kuna Egiptuses oli valitsejakultusel selja taga pikk traditsioon (vt lõik V), siis ei olnud egiptlastel raske tunnustada Ptolemaiosi jumalatena – nagu nad olid tunnustanud jumalana ka Aleksander Suurt.¹³⁴ Kindlasti aitas Ptolemaioste kultuse levikule egiptlaste seas oluliselt kaasa ka egiptuse preesterkonna toetus.¹³⁵ Toetus oli aga vastastikune – ka Ptolemaioste dünastia kuningad toetasid egiptuse preesterkonda, ehitasid ja renoveerisid templeid ning tegid neile rikkalikke annetusi. Juba Aleksander Suur oli olnud egiptuse preesterkonnaga heades suhetes ning soosis kõigiti egiptuse religiooni. Ptolemaiased jätkasid vaid tema religioonipoliitikat.¹³⁶

Sarnane kuningakultus nagu Ptolemaioste riigis tekkis ka Seleukiidide,¹³⁷ Attaliidide¹³⁸ ja Antigoniidide riigis ning Kommagene kuningriigis. Kuningakultust nimetatud riikides siinkohal ei käsitleta,¹³⁹ küll olgu öeldud aga paar sõna valitsejakultuse kui sellise olemuse kohta.

Juba alates valgustusajast on Euroopa teaduses levinud arusaam, nagu oleks valitsejakultus olnud vaid poliitiline, mitte religioosne nähtus, mille ainus eesmärk olevat valitsejavõimu religioosne legitimeerimine. Kui E. Meyer väitis, et Aleksander Suur vajas oma kultust üksnes oma absoluutse

¹³³ Klauck, *Umwelt des Urchristentums*, 38.

¹³⁴ Selles seoses on oluline rõhutada seika, et egiptlased olid oma seaduslike kuningate-na tunnustanud juba Ahhemeniidide kuningaid, millele juhib tähelepanu H. Heinen (*Geschichte des Hellenismus*, 23–24).

¹³⁵ Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 105.

¹³⁶ *Ibid.*, 69–91, 99–107. Hiljem toetasid egiptuse religiooni ka mitu Rooma keisrit. See toetus soodustas juba Rooma vabariigi ajal alanud Egiptuse päritoluga jumaluste levikut Rooma riigis. Nende kultuste kohta vt Ernst **Köberlein**, *Caligula und die ägyptischen Kulte* (Meisenheim: A. Hein, 1962); Jaan **Lahe**, „Egiptuse kultused kreeka-rooma maailmas“ – *Tuna*, 3 (2004), 8–24.

¹³⁷ Vt selle kohta Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 165–171; Klauck, *Umwelt des Urchristentums*, 38; Wilcken, „Entstehung des hellenistischen Königskultes“, 246–253.

¹³⁸ Vt selle kohta Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 171–176.

¹³⁹ Hea ülevaate kuningakultusest hellenistlikes riikides ning selle olemusest annab Angelos **Chaniotis**, vt „The Divinity of Hellenistic Rulers“ – *A Companion to the Hellenistic World*. Ed. Andrew Erskine (Oxford: Blackwell Publishing, 2003), 431–445.

monarhia ideoloogiliseks põhjendamiseks (vt lõik III), siis ei ole ta selle arvamusega üksi. Nii näeb ka nt R. David Ptolemaioste kuningakultuses eeskätt võuminstrumenti.¹⁴⁰ Selle artikli autor ei saa aga sellise seisukoha nōustuda. Arusaam, nagu poleks valitsejakultus olnud „päris“-religioon, on kindlasti mõjutatud kristlikust religioonimōistmisest, mis seotab religiooni eeskätt uskumisega ja meelsusega.¹⁴¹ Valitsejakultuses ei olnud pōhirōhk mitte uskumisel ja meelsusel, vaid religioossetel toimingutel, kuid sama kehtib antiikreligiooni kohta tervikuna.¹⁴² Loomulikult ei vālistanud see religioossete tunnete olemasolu. Viimaks ei ole artikli autori meelest ka antiikse valitsejakultuse ega üldse antiikreligiooni puhul õigustatud alternatiivid „religioosne fenomen“ vōi „poliitiline fenomen“, sest antiikses ūhiskonnas olid religioon ja poliitika teineteisega orgaaniliselt seotud.¹⁴³ See kehtib ka hellenistliku kuningakultuse kohta. Kindlasti oli viimane poliitilise lojaalsuse vāljendus, kuid kuningakultus ei olnud *ainult* seda. Kuningakultusel oli ka oluline sotsiaalne roll – kultusena, mis oli levinud ūle kogu riigi ja milles osalesid erinevate sotsiokultuuriliste identiteetidega inimesed, oli see ūks sotsiaalse sidususe loojaid ehk teiste sõnadega, tal oli ūhiskonnas integreeriv roll. Eeskätt oli aga kuningakultus osa antiikreligioonist.

VI. KAS VANA-EGIPTUSE KUNINGAKULTUS JA KUNINGAIDEOLOGIA ON MÕJUTANUD HELLENISTLIKU VALITSEJAKULTUSE JA VALITSEJAIDEOLOGIA TEKIMIST?

E. Meyeri seisukoha järgi tuleb hellenistliku kuningakultuse juuri otsida muistsest Egiptusest. Aleksander Suur olevat õppinud Egiptuses tundma jumalkuninga ideed ning kuna see olevat avaldanud talle sūgavat muljet ja sobinud hāsti tema eneseteadvusega, olevat ta kandnud idee jumalkuningast ūle oma isikule, kehtestades nōnda enda kultuse.¹⁴⁴ Sellel XX sajandi

¹⁴⁰ David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 300.

¹⁴¹ Klauck, *Umwelt des Urchristentums*, 71.

¹⁴² Vt Clauss, *Kaiser und Gott*, 23.

¹⁴³ Fears, „Herrscherkult“, 1066.

¹⁴⁴ Meyer, „Alexander der Grosse und die absolute Monarchie“, 203–217.

alguses väljendatud seisukohal on ka hiljem poolehoidjaid olnud.¹⁴⁵ Tänapäeva uurijate hulgas valitseb hellenistliku valitsejakultuse päritolu küsimuses siiski märksa diferentseeritum lähenemine ja see on põhjendatud, sest hellenistlikus valitsejakultuses võib näha elemente nii egiptuse kui ka kreeka religioonist.

Juba U. Wilcken juhtis tähelepanu sellele, kui raske on tuletada usku Aleksander Suurde kui jumala pojasse vaid egiptuse religiooni eeldustest. Siwa amoonionis toimunud (vt lõik III) on küll lihtne niimoodi seletada, sest Egiptuses oli tõepoolest olemas usk sellesse, et jumal sigitab endale füüsiliselt poja, ja kuna selleks pojaks peeti Egiptuse kuningat (vt lõik II), on sündmust võimalik tõlgendada pelgalt Aleksandri tunnistamisena Egiptuse kuningaks, nagu paljud uurijad seda ka teinud on (vt lõik III). Kuid Wilcken juhib tähelepanu sellele, et usk jumala (eriti Zeusi) füüsilistesse poegadesse oli olemas ka kreeka usundis ning et kreeklased samastasid Amonit Zeusiga juba sajandeid enne Aleksandrit. Seega ei pea ka Aleksandri jumala pojaks olemist tuletama ainult egiptuse traditsioonist, vaid selle puhul peaks arvestama nii egiptuse kui ka kreeka usundi kujutlustega.¹⁴⁶ Ptolemaioste dünastia kultust ei saa Wilckeni arvates tuletada aga üldsegi egiptuse usundi eeldustest. Kui Ptolemaios Philadelphos oma surnud isa jumalaks kuulutas, siis ei lähtunud ta mitte egiptuse, vaid kreeka religioonist, kus surnute heroiseerimisel oli pikk traditsioon.¹⁴⁷ Et Ptolemaioste kultus oli oma loomult kreekalik, mitte egiptusepärase, selle poolt kõnelevad Wilckeni meelest ka Ptolemaioste kultuslikud tiitlid, nagu *soteres*, *euergetai*, *epiphaneis*, mis kõik pärinevad kreeka usundist.¹⁴⁸ Ka M. P. Nilsson rõhutas, et valitsejakultus kreeka-rooma maailmas lähtus hoopis teistsugusest traditsioonist kui Egiptuse ja Mesopotaamia kuningakultus.¹⁴⁹ Uuematest uurijatest on seisukohal, et valitsejakultus antiikmaailmas ei ole tuletatav muistse Lähis-Ida kuningakultusest, näiteks Fears¹⁵⁰ ja Bendlin.¹⁵¹ Fears arvates on antiikne valitsejakultus tüüpiliselt kreekalik kultusvorm. Mesopotaamias oli Fearsi sõnul valitsejakultus spora-

¹⁴⁵ Nii nt Widengren, *Religiooni fenomenoloogia*, kd 2, 215.

¹⁴⁶ Wilcken, „Entstehung des hellenistischen Königskultus“, 222–223.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 241.

¹⁴⁸ *Ibid.*, 246.

¹⁴⁹ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 136.

¹⁵⁰ Fears, „Herrscherkult“, 1048.

¹⁵¹ Bendlin, „Herrscherkult II. Griechisch-römische Antike“, 1692.

dilisel esilekerkinud ja lühiajaline nähtus, mida ei ühendatud poliitilise ideoloogiaga. Egiptuses oli see küll püsiv institutsioon ja ühendatud ka riigiideoloogiaga, kuid vaid vähestele kuningatele said juba nende eluajal osaks kultuslikud austusavaldused.¹⁵² Kreekas osutati jumalikkude austust seevastu elavatele teenekatele inimestele juba enne hellenismiajastut (*euergetai*) ning kuigi Aleksander Suure kultus tekkis alles pärast tema surma, hakati tedagi austama ta silmapaistvate tegude tõttu.¹⁵³ Nii Aleksander Suure kultus kui ka elavate diadohhide kultus, mis on tõendatav alates Ptolemaios II valitsusajast, jätkasid Fears'i arvates seega põhimõtteliselt sama joont, mida võib näha silmapaistvate ja teenekate inimeste kultuses enne hellenismiajastut. Seega ei pea hellenistliku valitsejakultuse juuri otsima muistse Lähis-Ida kuningakultusest. Seevastu möönab F. Graf, et antiikse valitsejakultuse puhul võib küll arvestada Lähis-Ida kuningakultuse mõjuga, kuid seda ei saa tuletada *üksnes* viimasest, kuid ka mitte *üksnes* heerostekultusest, nagu mõned uurijad seda on teinud. Kreeka valitsejakultus on Grafi sõnul omapärane looming, mis on tekkinud jumalatekultuse eeskujul ja arenenud käsikäes heategijate kultusega.¹⁵⁴ Ka Ch. Elsasi arvates olid valitsejakultuse eeldused olemas juba vanakreeka usundis, kusjuures peamine eeldus oli range piiri puudumine jumala ja inimese vahel. Sellest eeldusest lähtuvad nii heeroste- kui ka heategijate kultus.¹⁵⁵ Elsas ei tuleta Aleksander Suure kultust idamaistest eeskujudest, kuid ta juhib tähelepanu sellele, et vähemalt Ptolemaioste kuningakultuses on küll täheldatavad egiptuse religiooni elemendid.¹⁵⁶ Viimastele juhivad tähelepanu ka paljud teised (nii varasemad kui ka uue-
mad) uurijad: Ptolemaiostest valitsejate kultust hakati toimetama egiptuse jumalate templites, egiptuse religioossed pühad seoti kuningakultusega ja kuningaid hakati kroonima egiptuse rituaalide kohaselt, millel ei olnud (nagu juba eespool viidatud) mitte ainult poliitiline, vaid ka usuline tähendus.¹⁵⁷

¹⁵² Fears, „Herrscherkult“, 1048.

¹⁵³ *Ibid.*, 1052–1056, eriti 1054–1055.

¹⁵⁴ Fritz Graf, „Kaiserkult“ – *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Hg. Hubert Cancik, Bd. 5 (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 1998), 143.

¹⁵⁵ Elsas, „Herrscherkult“, 117.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 118.

¹⁵⁷ Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 162–163; Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 69–107; David, *Religioon ja maagia Vana-Egiptuses*, 304–305.

Peamiseks allikaks Ptolemaioste ajastu kuningaideoloogia kohta on nn preestridekreedid. III sajandi II poolel eKr hakkasid Egiptuse preestrid kuninga kutsel kogunema kord aastas toimuvatele koosolekutele, kus arutati erinevaid, kuid peamiselt kultusega seotud küsimusi (tavaliselt nimetatakse neid kogunemisi preestrisinoditeks). Koosolekud toimusid igal aastal ning nende lõppotsused dokumenteeriti nn preestridekreetid. ¹⁵⁸ Ch. Onasch juhib tähelepanu sellele, et preestrisinodid oli tüüpiliselt Egiptusele omane nähtus – teistest hellenistlikest piirkondadest sarnaste koosolekute kohta andmeid ei ole. ¹⁵⁹ Preestridekreetidest on kõige olulisemad (dekreedid on saanud nime kohtade järgi, kus sinodid toimusid) Kanopuse dekreet (a-st 238 eKr), Raphia dekreet (a-st 217 eKr) ja Memfise dekreet ehk Rosettana (a-st 196 eKr).

Kanopuse dekreet kõneleb kuningapaari heategudest preestritele. Heategude loetelu algab nende hoolitsusega pühade loomade eest, eriti Apise ¹⁶⁰ ja Mnevis ¹⁶¹ eest. ¹⁶² Seejärel räägitakse kuningas Ptolemaios II sõjakäigust Ees-Aasiasse ja sellest, et kuningas tõi tagasi pärslaste poolt röövitud jumalakujud. ¹⁶³ Tänutäheks nende ja teiste heategude eest on jumalad dekreeidi sõnul kinkinud kuninglikule paarile kestva valitsuse. ¹⁶⁴

Ka Memfise dekreet räägib kuninga – siin Ptolemaios V – heategudest. Pärast üldist viidet kuninga heategudele rõhutatakse siin Ptolemaiase jumalikkust – kuningas olevat Isise ja Osirise poja Horose kujutis. ¹⁶⁵ Üksi-

¹⁵⁸ Christian **Onasch**, „Zur Königsideologie der Ptolemäer in den Dekreten von Kanopus und Memphis (Rosettana)“ – *Archiv für Papyrologie*, 24/25 (1976), 139.

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ Apis oli vanim ja tuntuim härjakujuline egiptuse jumalus, keda peeti viljakuse tagajaks (Morenz, *Ägyptische Religion*, 275) ja austati kultuslikult kui jumal Ptahi hinge (Stadnikov, *Vana-Egiptuse kultuurilugu*, 13). Vt ka Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 46–51.

¹⁶¹ Heliopolise püha sõnn, keda samastati päikesejumalaga ja nimetati tema sõnumitoojaks (Morenz, *Ägyptische Religion*, 279; Bonnet, *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, 468–470).

¹⁶² Georg **Steindorff**, *Hieroglyphischen Urkunden der griechisch-römischer Zeit*. Bearb. von Kurt Heinrich Sethe, Bd. II, H. 2 (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1904), 128, 4–8. Siin ja järgnevas osundatud Onaschi („Zur Königsideologie der Ptolemäer in den Dekreten von Kanopus und Memphis (Rosettana)“) järgi.

¹⁶³ Urkunde [edaspidi Urk.] II 128,9–129,10.

¹⁶⁴ Urk. II 132,5–9.

¹⁶⁵ Urk. II 173–187,8.

kute heategude kirjeldus algab siin sellega, et nimetatakse kuninga rahalisi annetusi templile ja sõjaväele.¹⁶⁶ Sellele järgnevad maksude vähendamine, amnestia kurjategijatele ja soodustused templile.¹⁶⁷ Räägitakse mh sellest, kuidas kuningas on kaitsnud Egiptust välisvaenlaste vastu¹⁶⁸ ning surunud maha ühe Busirises (Lykopolise lähedal) asetleidnud ülestõusu.¹⁶⁹ Viimaks räägitakse ka Ptolemaios V hoolitsusest pühade loomade ja jumalate eest¹⁷⁰ ning öeldakse, et tänutäheks kõigi nimetatud heategude eest on jumalad kuningat ja tema järeltulijaid õnnistanud.¹⁷¹

Ch. Onasch ja G. Hölbl juhivad tähelepanu sellele, et mõlemas dekreedis nimetatud heateod kattuvad sisuliselt nendega, mida muistse Egiptuse kuningaideoloogia järgi pidi korda saatma vaarao.¹⁷² Sellisteks heategudeks on nii kultuse eest hoolitsemine, maa kaitsmine välis- ja sisevaenlase eest, armulusis kohtumõistjana kui ka hoolitsus alamate peatoiduse eest.¹⁷³ Samade dekreetide põhjal teame ka, et surnud Ptolemaioste jumalikustamine toimus egiptuse usundi rituaalide järgi.¹⁷⁴ Onaschi ja Höblbi arvates on siin tegemist läbimõeldud religioonipoliitilise sammuga – hellenistlikke kuningaaid hakati teadlikult kujutama võimalikult muistsete Egiptuse vaaraode sarnastena, et legitimeerida Ptolemaioste võimu Egiptuse üle.¹⁷⁵

Kokkuvõttena võib väita, et kuigi hellenistlik kuningakultus tekkis Egiptuses, ei ole võimalik tõestada, et see tekkis egiptuse religiooni mõjul. Sama hästi saab Aleksander Suure kultust ja viimasest väljakasvanud hel-

¹⁶⁶ Urk. II 174,3–6.

¹⁶⁷ Urk. II 174,7–176,7.

¹⁶⁸ Urk. II 179,6–180,1.

¹⁶⁹ Urk. II 180,2–182,5.

¹⁷⁰ Urk. II 185–187,3.

¹⁷¹ Urk. II 187,4–8.

¹⁷² Onasch, „Zur Königsideologie der Ptolemäer in den Dekreten von Kanopus und Memphis (Rosettana)“, 137–138; Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 99–107, eriti 101.

¹⁷³ Näljaste toitmine on Muinas-Egiptuse tekstides sageli nimetatud heategu. Nii rõhuvad näiteks paljude autobiograafiade autorid, et nad on „andnud leiba näljastele“. Need sõnad on pandud ka surnute suhu biograafilistes hauakirjades, millest vanimad pärinevad 18. dünastia valitsusajast (vt Ringgren, *Die Religionen des Alten Orients*, S2).

¹⁷⁴ Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, 103.

¹⁷⁵ *Ibid.*, 99–107; Onasch, „Zur Königsideologie der Ptolemäer in den Dekreten von Kanopus und Memphis (Rosettana)“, 137–155.

lenistlikku kuningakultust tuletada ka kreeka religiooni eeldustest.¹⁷⁶ Sellele vaatamata on aga kindel, et Ptolemaioste kuningakultus ja kuningaideoloogia võtsid aja jooksul omaks olulisi elemente egiptuse kuningakultusest ja kuningaideoloogiast ning sel kombel pole need seotud mitte ainult kreeka, vaid ka egiptuse religiooniga.

¹⁷⁶ Vt Heinen, *Geschichte des Hellenismus*, 103–104. H.-J. Gehrke arvates on valitseja vahetu austamine jumalana ohvrite, altarite, templite ja muu selle juurde kuuluvaga spetsiifiliselt kreekalik ja olemuslikult hellenistlik nähtus (Gehrke, *Geschichte des Hellenismus*, 51).